

Een ander verhaal?

Gender in het pastoraat in de context van justitiële inrichtingen

De auteur werkte jarenlang als justitiepredikante in een vrouwengevangenis. Daar zag ze hoe vervreemdend een binaire scheiding tussen mannen en vrouwen is. Aan de hand van haar ervaringen en inzichten uit gendertheorieën en feministische theologie biedt zij een kritisch perspectief op het discours van het (justitie)pastoraat. Hoe zorg je ervoor dat in het denken over pastoraat de ervaringen van vrouwen ook gehoord worden? Aan de hand van een persoonlijk gekleurd betoog nodigt ze de pastor en geestelijk verzorger uit om op haar of zijn eigen genderverhaal te reflecteren.

Hanneke van der Sluis-van der Korst

IN EEN INTERVIEW UIT 2005 vraagt Arjen Velema aan prof. dr. Ruard Ganzevoort, hoogle-
raar Praktische Theologie aan de VU te Amsterdam: 'Een van de fundamentele taken van de kerk, van geestelijk verzorgers is om mensen bij te staan en te steunen in dagen van verdriet en vanouds noemt men dat pastoraat. Wat verstaat u onder het pastoraat?' Waarop Ganzevoort antwoordt: 'Ja, ik zou het moeten weten hè als pastoraal theoloog. Ik weet er niet zo'n mooie definitie voor maar de kern waar het om gaat bestaat uit twee dingen: het ene is dat in het pastoraat het verhaal van deze mens centraal staat en het tweede is dat in het pastoraat de verbinding gelegd wordt met het verhaal van God. (Velema, 2005, p. 133)'. Ganzevoort noemt deze verhalen,

dat van deze ene mens en dat van God, de twee brandpunten van het pastoraat.

Aan deze twee voor het pastoraat essentiële verhalen voeg ik een derde narratief toe: dat van de geestelijk verzorger, in dit artikel: van mijzelf.² Immers: de pastor is haar eigen instrument (Zijlstra, 1993).³ In dit themanummer van TGV over gender en geestelijke verzorging wil ik ingaan op de rol die *gender* speelt in het pastoraat: in het verhaal van de pastorant, in de wijze waarop de verbinding wordt gelegd met 'het verhaal van God' en vanuit welke attitude ten aanzien van gender de pastor luistert. Vanuit mijn ervaring als justitiepredikant neem ik daarbij het pastoraat in Nederlandse penitentiaire inrichtingen

'Ik kan dit verhaal maar één keer vertellen. De tweede keer dat ik het vertel klinkt het ingestudeerd en ze houden hier niet zo van verhalen die klinken alsof je er lang over hebt nagedacht, ze willen plompverloren en rauw van de tong, als iets dat ter plekke onder hun ogen gebeurt.

Ik kan dit verhaal maar één keer vertellen en dat valt me ongemakkelijker dan ik van tevoren zou hebben ingeschat. Het blijkt dat schuldgevoel wel degelijk bestaat – wie had dat nu gedacht – maar ook zou ik kunnen zeggen: het is bescheidenheid.

Ik kan dit verhaal maar één keer vertellen en ik vertel het daarom precies zoals het verliep in de werkelijkheid, dat wil zeggen inclusief hoe bepaalde personen er helemaal geen weet van hadden.

Ik kan dit verhaal maar één keer vertellen, ik vertel het daarom liever in één keer goed. Ik vertel het daarom aan u.

Dit is het verhaal. Het verhaal begint nu.¹

als vertrekpunt. Hoe kunnen we op adequate wijze het genderperspectief een plek geven in het pastorale discours met het oog op de praktijk van het intramurale pastoraat? En in de justitiële context: hebben gedetineerde vrouwen ten opzichte van gedetineerde mannen een 'ander verhaal' te vertellen?

Wat betreft onze eigen rol: hoe 'gender-geladen' is de wijze waarop wij de persoonlijke verhalen interpreteren, de taal die wij spreken, onze eigen attitude? In welke mate zijn geestelijk verzorgers zich bewust van hun eigen gender-verhaal, van hun aannames ten aanzien van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' en de normatieve rol die deze aannames spelen in de manier waarop we ons werk doen?

Van 1994 tot 2009 was ik aangesteld als justitie-predikant in verschillende penitentiaire inrichtingen. In die periode werkte ik hoofdzakelijk in een Penitentiaire Inrichting voor Vrouwen (afgekort: P.I.V.) maar ook in een Huis van Bewaring (HvB) voor mannen.

Vrouwen en mannen worden in Nederland standaard in gescheiden penitentiaire inrichtingen ondergebracht. Voor de verschillende disciplines in deze inrichtingen betekent dat dus dat zij werken met op binaire wijze naar een van beide sekse geordende en gesegregeerde gedetineerden.

Hebben gedetineerde vrouwen een 'ander verhaal' te vertellen?

Dit geldt ook voor degenen die in de penitentiaire inrichtingen als geestelijk verzorgers zijn aangesteld om de gedetineerden in de crisis van hun detentie bij te staan. Deze 'sekse-exclusieve' wijze van werken in een (totaal)instituut, met een seksehomogene groep cliënten, is bijzonder. Een pastor in een zorginstelling zal op een werkdag gesprekken met vrouwen én mannen aangaan, aan eventuele gespreksgroepen nemen zowel mannen als vrouwen deel, en de patiënten of cliënten bezoeken 'gemengd' de kerkdiensten en

beziningsbijeenkomsten. In de context van het justitiepastoraat echter wordt het ‘werken met mannen’ of ‘werken met vrouwen’ als aparte categorie gezien. De vraag naar ‘een ander verhaal’ dient zich als vanzelfsprekend aan.

Nog een bijzonder gegeven in de justitieel-pastorale context is het feit dat het percentage vrouwelijke cliënten veel kleiner is dan het mannelijke. Ondanks een toename van criminaliteit door vrouwen blijft hun aandeel onder de 10 procent. Er wordt hier dus door geestelijk verzorgers vooral naar verhalen van mannen geluisterd.

Gender is een kritische sleutelcategorie voor het begrijpen van menselijke situaties

Mede als gevolg van wat je, ironisch genoeg, een *male privilege* zou kunnen noemen, is het vertoog van het justitiepastoraat dan ook sterk androcentrisch. Mannen vormen de standaardgroep van cliënten; vrouwen zijn vanuit hun uitzonderingspositie ‘de ander’. In het discours worden zij beschreven als ‘anders’.

Maar hoe belangrijk het ook is om een stem te geven aan de (verhalen van) gedetineerde vrouwen, het gaat mij in dit artikel niet om een inhaalslag – ook wel *add women and stir* genoemd. Aan dit themanummer over geestelijke verzorging en gender ligt immers een bredere vraag ten grondslag, namelijk naar de *gender awareness* van het discours dat de praktijk begeleidt. Vanuit de bijzondere situatie, in de context van een justitiële inrichting, wil ik bovenstaande vraag naar de rol van gender in het pastoraat verhelderen aan de hand van inzichten uit *genderstudies*.

Gender

Om te beginnen vraagt het begrip ‘gender’ om nadere bepaling. Het is een woord dat de laatste jaren steeds meer als vanzelfsprekend voorkomt in ons dagelijks taalgebruik. Het begrip wordt als algemeen bekend verondersteld bij een discussie over genderneutrale toiletten, bij

de aankondiging van genderneutrale taal bij de NS, maar ook bij het voorstel voor een genderneutrale geloofstaal in een Zweeds bisdom, om maar enkele voorbeelden te noemen. In al deze gevallen wordt gender gehanteerd met het oog op het (beëindigen van) onderscheid naar biologisch geslacht – sekse – tussen mannen en vrouwen. In bovenstaande voorbeelden gaat het dus in feite niet om ‘genderneutraal’ maar om ‘sekseneutraal’.

Aan het begrip ‘gender’ zoals dit wordt gehanteerd in gendertheoretisch perspectief wordt echter een bredere betekenis toegekend dan seksonderscheid. Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw is het verschil tussen sekse en gender één van de meest fundamentele uitgangspunten in feministische theorieën. Het onderscheiden van deze begrippen kwam voort uit het inzicht dat mensen met een vrouwelijk of mannelijk lichaam verschillende rollen kunnen vervullen op een manier waarbij die verschillen niet gebonden zijn aan hun biologisch geslacht. Uiteindelijk heeft deze sociologische benadering geleid tot de theorie dat gedrag met het label ‘vrouwelijk’ en/of ‘mannelijk’ vaker niet tot de essentie van ons biologisch geslacht behoort maar wordt geconstrueerd (De Beauvoir, 1949; Butler, 1990). Vanuit deze ontwikkeling heeft ‘vrouwenstudies’ zich eind vorige eeuw ontwikkeld tot ‘genderstudies’. Genderstudies tracht de binaire taal en grammatica waarbinnen verschillende karakteristieken worden toegekend aan mannen en vrouwen te overstijgen. Zij onderzoekt op welke wijze constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid theorie en praktijk beïnvloeden. Of, anders gezegd: genderstudies houdt zich bezig met de processen waardoor mensen gewoonlijk verdeeld worden in de twee categorieën ‘man’ en ‘vrouw’, en welke inhoud er vervolgens aan deze categorieën wordt toegeschreven (zoals ‘Mars’ en ‘Venus’). De aanduiding ‘sekse’ staat voor: biologisch geslacht(sverschil). In mijn bijdrage wil ik gender inzetten als kritische analytische categorie, gebruikmakend van inzichten en perspectieven vanuit gender studies.

Mijn eigen verhaal

In het kader van mijn doctoraalstudie theologie met hoofdvak pastoraat kwam ik in 1979 als sta-

giaire van de 'bajesdominee' terecht in de zogenoemde Vrouwentoren van de Bijlmerbajes, officieel 'De Penitentiaire Inrichtingen Over-Amstel'. Inmiddels was ik zeer betrokken geraakt bij de feministische theologie. Op het instituut 'Kerk en Wereld' in Driebergen kwam regelmatig een groep vrouwelijke theologen bijeen om met elkaar deze voor Nederland nieuwe wijze van theologie bedrijven verder te ontwikkelen. Bekende Nederlandse feministisch-theologen van het eerste uur waren bijvoorbeeld Catherina Halkes, Maria de Groot, en Fokkelien van Dijk-Hemmes. Zij baseerden zich vooral op teksten als *Beyond God the Father* van Mary Daly (1973), de bundel *Religion and Sexism* onder redactie van Rosemary Radford Ruether (1974) en later ook *In Memory of Her* van Elisabeth Schüssler Fiorenza (1983). Terugkijkend op die periode realiseer ik me dat dit theologiseren vanuit feministisch perspectief ervoor heeft gezorgd dat ik mijn studie theologie heb afgemaakt.

Toch liep er tijdens die stage in de Bijlmerbajes geen duidelijke verbindinglijn tussen het voor mijzelf zo inspirerende feministisch-theologisch bezig zijn en het pastorale werk bij vrouwen in detentie. Ook toen ik na deze leerperiode als geestelijk verzorgster werd aangesteld in een Amsterdams verpleeghuis, was de impact van wat inmiddels 'vrouwenstudies theologie' werd genoemd op mijn werk gering, althans bewust en aantoonbaar. Mijn vak, mijn werk als geestelijk verzorgster, en mijn passie voor het theologiseren vanuit feministisch perspectief waren vrijwel gescheiden werelden.

Dat veranderde met het aantreden van dr. Riet Bons-Storm als eerste hoogleraar Vrouwenstudies en Pastoraat. Van 1990 tot 1998 was zij kerkelijk hoogleraar aan de Universiteit van Groningen. Haar theologie werd in eerste instantie gevoed door boosheid over de achterstelling van vrouwen in kerkelijke structuren en pastoraat. Vanuit empirisch onderzoek naar het geloof van vrouwen kwam zij tot de overtuiging dat essentialistische ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid en over God maken dat vrouwen niet gehoord worden. Haar inaugurale rede uit 1991: 'Pastoraat buiten de muur van het Vaderhuis. Vrouwenstudies en de theorie en praktijk van

het pastoraat', bracht voor mij de verbinding tot stand tussen vrouwenstudies en mijn werk: het pastoraat. Bons-Storm noemt in haar rede Vrouwenstudies niet 'een vak tussen de vakken', maar een wetenschapsbenadering. Inmiddels wordt ook internationaal erkend dat zij binnen de praktische theologie het feministisch perspectief op de kaart heeft gezet.

Haar theologie werd in eerste instantie gevoed door boosheid

Riet Bons-Storm pleitte voor een grondige analyse en revisie van de vanzelfsprekendheden in de theologie. Zij constateerde dat het dominante vertoog in het pastoraat is gefundeerd op en gevoed wordt door de bestaanservaring van witte, vooral hoogopgeleide mannen. In haar rede omschrijft zij Vrouwenstudies als 'wetenschappelijk onderzoek dat gemotiveerd wordt door een te verantwoorden en dus steeds ter discussie staande keuze voor een intentie: de verkleining of ontkenning van de subject-kwaliteit van vrouwen – die in principe oorzaak is van allerlei soorten van marginalisering, ridiculisering en negatie van vrouwen en tenslotte van geweld tegen vrouwen – dient geanalyseerd en opgeheven te worden' (Bons-Storm, 1991, p.7).

Tegelijk beseft zij dat de aanduiding 'vrouwen' het risico in zich draagt dat er zoiets bestaat als *de* vrouw. In het vervolg van haar rede zet zij daarom 'vrouwen' tussen aanhalingstekens, om te benadrukken dat je niet kunt spreken van *de* vrouw die één vrouwelijke bestaansbeleving oplevert met één gezichtspunt. Bons-Storm erkent nadrukkelijk dat 'vrouwen' verschillende posities innemen in de samenleving en dat deze diversiteit verschillen in waarden en intenties van praktisch-theologisch onderzoek kunnen opleveren. Maar voorop blijft staan in haar benadering dat 'wij eigenlijk androcentrische concepten gebruiken als een kader, om daarin 'het vrouwelijke' te definiëren. Dat is het nu juist, wat vrouwen onherkenbare en vervreemdende ideeën over de vrouwelijkheid heeft opgeleverd' (Bons-Storm,

1991, p. 8). In haar boek *The Incredible Woman. Listening to Women's Silences in Pastoral Care and Counseling* (1996) heeft Bons-Storm de aanzet die zij in haar inaugurele rede gaf verder uitgewerkt. De ervaringen van 'vrouwen' moeten serieus genomen worden in het pastoraat, en zij moeten aangemoedigd worden om tot spreken te komen en stem te geven aan die ervaringen. 'Vrouwen' zijn volgens haar terughoudend in het spreken tot pastores omdat hun (levens)ervaringen vaak niet beantwoorden aan de dominante idealen over wat het betekent een vrouw te zijn. Deze idealen worden zowel expliciet als impliciet uitgedragen in de literatuur die pastores moet vormen.

Deze stellingname opende mij de ogen voor de wijze waarop het theoretisch deel van mijn pastoraatsopleiding gestalte had gekregen. Terugbladerend in één van mijn studieboeken uit 1977, *Pastoraat als hulpverlening. Inleiding in de pastorale theologie en psychologie* van Gerben Heitink, zie ik dat ik wel hier en daar uitroepstekens en vraagtekens heb gezet bij uitdrukkingen als 'de pastor die broeder kan zijn' en 'niet de man is die alles weet maar vertrouwen wekt en luisteren kan' (Heitink, 1977, p. 306). En bij het onbekommerd citeren van Alexander Mitscherlich die stelt dat een mens evenzeer de autoriteit als de intimiteit, en dus: evenzeer de vader als de moeder, nodig heeft. Maar van een analyse vanuit vrouwenstudies van het pastoraatsmodel dat Heitink beschrijft was bij mij toen nog geen sprake. Mijn eigen ontwikkeling van weinig kritische studente theologie via de feministische theologie tot door genderstudies geïnspireerde praktisch theologie was nog nauwelijks begonnen.

In de praktijk van het pastoraat in het Amsterdamse verpleeghuis waar ik tot 1993 geestelijk verzorger was kreeg ik wel steeds meer oog en oor voor de rol die de verwachtingen van de maatschappij en de kerk speelden in de levensverhalen van de vrouwelijke bewoners, en hoe ik als pastor de bewoonsters kon stimuleren om 'tot spreken te komen' (*hearing to speech*: Nelle Morton, 1985, passim) over de betekenis van hun eigen levenservaringen.

Riet Bons-Storm ging uit van het tekort van het pastoraat waar het 'vrouwen' betreft: zij worden

niet gehoord, niet tot spreken gebracht, durven zich niet uitspreken. Met die bagage, en met alle pastorale ervaring die ik had opgedaan in de zorginstelling, ging ik aan het werk in de Penitentiare Inrichting voor Vrouwen (P.I.V.) 'Amerswiel' in Heerhugowaard. Deze nieuwe context betekende dat ik de manier waarop ik mijn beroep als pastor uitoefende moest herdefiniëren.

Intermezzo

Het is maandagochtend. Op het ochtendberaad waar alle disciplines bijeen komen worden de nieuw ingekomenen besproken. Wat langer dan normaal wordt er stilgestaan bij een vrouw van 35, die vrijdagmiddag laat is binnengebracht. Zij wordt verdacht van het ter beschikking stellen van haar twee dochttertjes aan pedoseksuele mannen, via internet. Zij zou daar flink aan verdiend hebben. De meeste deelnemers aan het beraad steken hun afschuw niet onder stoelen of banken: 'hoe is het mogelijk dat een moeder zo omgaat met haar kinderen?' Enkele Penitentiair Inrichtingswerkers (P.I.W.'s) geven aan dat ze veel moeite zullen hebben deze gedetineerde net zo te behandelen als de anderen. Bij mezelf merk ik een vergelijkbare reactie: zal ik in staat zijn me over mijn gevoel van walging heen te zetten en een pastoraal gesprek kunnen voeren met haar?

De volgende dag blijkt dat zij inderdaad een spreekbriefje heeft ingevuld voor de dominee. Het eerste contact verloopt stroef. Zij vertrouwt mij (nog) niet en ik gedraag me krampachtig. Toch volgen er meer gesprekken. En uit de brokstukken die ze mij vertelt over haar leven – tussen de vele klachten door over de wijze waarop zij door de afdeling en de medische dienst bejegend wordt – komt heel langzaam, heel fragmentarisch een schokkend verhaal naar buiten. Het verhaal van een kind dat 'beter niet geboren had kunnen worden' en opgroeit in een zeer onveilige omgeving waarin misbruik door een broer, oom en stiefvader als vanzelfsprekend wordt gezien. Als puber verlaat ze op 16-jarige leeftijd dit 'gezin' en probeert ze op eigen benen te staan, maar ze komt terecht aan de rafelranden van de samenleving. Wat lichamelijke integriteit inhoudt heeft zij in haar jonge leven niet kunnen ervaren.

Nee, dit is geen verontschuldiging voor de misdaad waarvan zij wordt beschuldigd, en die zij uit alle macht ontkent. Het is wel het levensverhaal van een 35-jarige vrouw die in moeizame gesprekken, al vertellend, probeert uit de brokstukken zo mogelijk een nieuwe identiteit te vormen. Een identiteit waarmee zij als zij weer vrij komt andere posities kan innemen dan zij tot dan toe gedaan heeft.

Wat mijn eigen positie betreft: in hoeverre heeft mijn vooringenomenheid tegenover haar te maken met gegenderde rolopvattingen, met geïnternaliseerde ideaalbeelden over vrouwen en moederschap ('hoe kan een moeder zoiets doen met haar dochttertjes...')? Heeft deze vooringenomenheid vertragend gewerkt op haar proces van narratieve identiteitsvorming? Het ziet ernaar uit dat deze vrouw dubbel zwaar werd be- en geoordeeld: zowel vanwege haar daad als om het feit dat zij deze als moeder heeft gepleegd.⁴

Pastoraat aan mannen en vrouwen in detentie

Wanneer je een vrouwengevangenis binnengaat, valt al direct de grote diversiteit tussen de vrouwen op. Naast de Nederlandse vrouwen, sommige goed verzorgd, gekleed en gekapt en andere met slecht zittende kleding, onverzorgd haar en een slecht gebit, ontmoette ik er vrouwen uit Midden- en Zuid-Amerikaanse landen, uit Suriname en de Antillen, uit Roemenië, Polen en Rusland, en uit diverse Afrikaanse landen. Op de plekken waar gedetineerde vrouwen bij elkaar zaten hoorde ik behalve Nederlands ook Engels, Spaans, Papiaments, Sranantongo, Pools en Russisch. Van de uit het buitenland afkomstige vrouwen was het merendeel veroordeeld voor drugssmokkel. Soms hadden ze gekozen voor deze manier van 'geld verdienen' vanuit armoede; soms waren ze opgepakt omdat ze een leidinggevende positie in een drugsorganisatie hadden. Ook waren er vrouwen die betrokken waren bij mensenhandel. De variëteit onder de Nederlandse vrouwen wat de aard van hun overtredingen betrof was groot; je zou kunnen zeggen 'van winkeldiefstal tot moord, en alles daartussen'.

Deze 'vrouwen', vanwege hun biologisch geslacht maar zonder onderscheid naar cultuur,

taal en/of seksuele geaardheid bij elkaar in één instituut geplaatst, vormden dus geen homogene groep met elkaar.

In de kring van collega pastores bij justitie werd werken in een P.I.V. als bijzonder beschouwd, als afwijkend van de norm: werken in een P.I. Veel collega's, mannelijke maar ook vrouwelijke, ambieerden het werk in een vrouweninrichting bovendien niet. De gedetineerde vrouwen zouden raadselachtig en ondoorgrondelijk zijn, of juist te emotioneel en al snel afhankelijk van gesprekken met de pastor. Regelmatig hoorde ik opmerkingen als: 'Bij mannen weet je waar je aan toebent, er zijn geen 'dubbele bodems'; bij vrouwen werken is lastiger, ze zijn gemener, manipulatief.' Hieruit blijkt dat onze pastorale attitude beïnvloed wordt door binaire, essentialistische opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid: de sociaal-culturele genderscripts in onze maatschappij waarmee we voortdurend in aanraking komen.

Er wordt ook getracht het 'anders-zijn' van vrouwelijke gedetineerden positief te benoemen. De vraag 'wat maakt het werken met vrouwen in detentie anders?' duidt echter op een *gender bias*. Een unitdirecteur antwoordt op deze vraag: 'Vrouwen reageren anders dan mannen op hun detentie. Ze willen veel meer praten, willen hun verhaal kwijt, trekken meer in groepjes op, hebben eigen vriendinnen. Heel anders dan mannen. Hebben ze een probleem, dan slaat dat naar binnen. We zien bij vrouwen bijvoorbeeld meer automutilatie, ook meer suïcidepogingen. Bij mannen zie je geslaagde suïcides, maar bij vrouwen vooral pogingen. Bij hen keert de agressie zich naar binnen. Er is in de vrouweninrichting veel minder agressie in de richting van het personeel dan in een manneninrichting.'

In dit citaat zie je een poging 'het verhaal' van de gedetineerden zowel seksespecifiek als genderbewust te benaderen. Seksespecifiek in de zin dat er oog is voor de specifieke problemen van de meerderheid van gedetineerde vrouwen, zoals het feit dat meer dan de helft verantwoordelijkheid draagt voor minderjarige kinderen. Dit gegeven zorgt voor veel zorgen en onrust onder gedetineerde vrouwen. Bij mannen is dat minder

het geval. En genderbewust: de unitdirecteur probeert te verwoorden op welke manier veel vrouwen omgaan met problemen, met crises in hun bestaan. Toch blijft het uitgangspunt androcentrisch: hoe het er bij gedetineerde vrouwen toe gaat is *anders* (dan bij mannen).

De nieuwe context liet mij mijn manier van pastor zijn herdefiniëren

Het omvangrijke *Handboek voor het Justitiepastoraat* (Van Iersel & Eerbeek, 2009) dat de ambitie heeft inzichten en context, taakopvattingen en praktijken van het *gehele* rooms-katholieke en protestantse justitiepastoraat te bieden, gaat op exclusieve wijze uit van de mannelijke justitiebeheer. Vrouwen komen er niet in voor. Eén voorbeeld: gedetineerden die aan herstel van hun waardigheid willen werken dienen zich te scheren en vriendelijk te zijn aan de telefoon voor hun vrouw of vriendin (Van Iersel & Eerbeek, 2009, p. 175).

Intermezzo

In het Huis van Bewaring voor mannen bezoek ik een jonge man die om een gesprek heeft gevraagd.

Hij mag zijn cel niet verlaten, want hij staat onder 'alle beperkingen'-regiem. Alleen voor een uurtje luchten op de speciale luchtplaats mag hij eruit. In de cel tref ik een Surinaamse man aan die duidelijk zeer gespannen is. Hij wordt verdacht van betrokkenheid bij drugssmokkel op grote schaal. Dat is echter niet de reden dat hij een gesprek wil met de dominee. Hij komt al snel tot de kern: zijn vriendin kan elk moment bevalen van hun eerste kind, en hij heeft een aanvraag ingediend om bij de bevalling in het ziekenhuis aanwezig te mogen zijn. Die aanvraag is afgewezen. Nu doet hij een beroep op mij om de directie ertoe te bewegen hem toch de bevalling te laten meemaken. Ik vertel hem dat hij mijn invloed erg overschat. Ik zal wel een poging doen maar deze is bij voorbaat gedoemd te mislukken. Dat begrijpt hij niet: een geestelijke, een vrouw-

van-de-kerk, spreekt uit naam van God. Dat zou doorslaggevend moeten zijn, vindt hij.

Een paar dagen later wordt de baby geboren zonder aanwezigheid van de gedetineerde vader. Als ik hem bezoek is hij in tranen. Het verlangen zijn eerstgeborene te zien is groot. Maar niet in de bezoekszaal, waar medegevangenen kunnen meekijken en meeluisteren. Traditionele, stereotype opvattingen van mannelijkheid overheersen in een mannenbajes; zwakheden zoals emoties tonen wanneer je voor het eerst je eigen kind vasthoudt passen daar niet bij.

Het management is in eerste instantie niet over te halen tot mijn plan: het organiseren van een door mij begeleid bezoek waarbij in een apart kamertje moeder, kind en vader voor het eerst samen zijn. Gelukkig vindt dit bezoek uiteindelijk toch plaats.

De gedetineerde ziet in dit 'eind goed, al goed' de hand van God. Het is immers via tussenkomst van de dominee, de van God gezondene, dat de harten van de managers open zijn gegaan. Als pastor houd ik er een ongemakkelijk gevoel aan over. Welke religieus-hiërarchische rol werd mij hier toebedeeld, als gezant van God – en van welke God?

Ik heb me laten meeslepen door mijn intense empathie voor de kersverse vader en moeder. Daardoor verzuimde ik in te gaan op het patriarchale Godsbeeld en de wijze waarop ik werd ingezet om de macht van deze God-de-Vader te presenteren in deze strijd.

Feministische theorie

Riet Bons-Storm ging uit van het tekort van het pastoraat: vrouwen worden niet 'tot spreken gehoord'. Volgens haar zijn 'vrouwen' terughoudend in het spreken met de pastor over hun ervaringen en ambivalenties, omdat zij bang zijn daarmee niet te beantwoorden aan de dominante beelden van vrouwelijkheid. De Amerikaanse feministe en pastoraal-theologe Bonnie Miller-McLemore gaat een stap verder. Zij stelt vanuit gendertheoretisch perspectief een transformatie van de pastorale theologie voor. Miller-McLemore noemt gender een kritische sleutelcategorie voor

het begrijpen van menselijke situaties. Gendertheorie gaat uit van de maatschappelijk-culturele constructie van de identiteit van zowel vrouwen als mannen. In haar artikel *Feminist Theory and Pastoral Theology* (2012) houdt zij een pleidooi voor een fundamentele herziening van de kernfuncties van pastorale zorg. De bekende noties *healing, sustaining, guiding and reconciling* (Clebsch & Jaekle, 1964, p. 12) vervangt zij door de thema's *resisting, empowering, nurturing and liberating*. *Compassionate resistance* houdt confrontatie met het kwaad in, bestrijding van gewelddadig gedrag dat lijden veroorzaakt en valse stereotypen die de realiteit in het leven van mensen vervormen. *Empowerment* betekent opkomen voor de

Wie werkt aan waardigheid dient zich te scheren

kwetsbare mens door haar/hem de bronnen en methodes te verschaffen die kracht bieden. Door middel van *nurturance* wordt liefdevolle ondersteuning geboden aan diegenen die voor moeilijke veranderingen in hun leven staan. *Liberation* houdt zowel loskomen van onrechtvaardige structuren in als een nieuw begin: nieuw leven en heelheid als 'mens van God'.

Gevoed door de feministische theologie komt Miller-McLemore tot een gendertheoretische theorie van vernieuwing van het pastoraat aan vrouwen en mannen. Het huidige paradigma van het justitiepastoraat: herstelgericht pastoraat, zou zich op haar inzichten kunnen baseren.

Deze herformulering van praktisch-theologische noties betekent een deconstructie van wat als 'de' realiteit wordt gezien, als vaststaand en onveranderbaar. Zij betekent een reconstructie van een visie op de wereld en de plaats die we daar in innemen als geschapen, verlorene en beminde mensen van God.

Pastoraat, gedacht langs deze lijnen, verontrust én troost, provoceert én leidt. Het verbreekt stiltes en vraagt om het spreken van de waarheid, zij benoemt schaamte en schuld, vraagt om bekentenis en boete, en beweegt zich behoedzaam

naar verzoening en vergeving in het besef dat beide nog moeilijker zijn dan we ons kunnen indenken.

Elaine Graham, een vooraanstaande Britse praktisch theologe, zegt dat de pastorale theologie prioriteit moet geven aan de verwaarloosde gebieden van genderidentiteit en vorming. Welke aannames hebben wij over de factoren die ieder van ons maken tot een uniek mens? Hoe spreken we theologisch hierover en hoe handelen we dientengevolge? Graham houdt een pleidooi voor een multidisciplinaire benadering. Zowel de sociale wetenschappen als de biologie kunnen ons veel leren. Willen we de pastorale issues van seksualiteit, sociale rollen, persoonlijkheidsontwikkeling en patronen van gezinsleven, relaties en opvoeding als pastores beter begrijpen en begeleiden, dan zullen we te rade moeten gaan bij andere disciplines. Het gaat hierbij niet exclusief om *women's needs*. Deze onderwerpen betreffen de vraag hoe vrouwen en mannen samen kunnen leven op een wederkerige en rechtvaardige manier (Graham, 2002). Zij hoopt dat zo'n vernieuwde pastorale theologie uiteindelijk zal leiden tot een andere manier van spreken over en ervaren van God.

Het verlangen zijn eerstgeborene te zien is groot, maar niet in de bezoekzaal

Beide theologes bieden gereedschap voor een genderbewust, gendersensitief pastoraat. Zij zetten een volgende stap: van (terechte) boosheid en verontwaardiging over de marginale plek van vrouwen in het pastoraat, naar ontmanteling van het binaire denken over mannelijkheid en vrouwelijkheid, over cultuur en natuur, over geest en lichaam. Zij, en met hen andere feministisch theologes, spreken over de noodzaak van het herdefiniëren van christelijke begrippen als liefde, zonde, dienen, verlossing. Zij zijn ervan overtuigd dat christelijke en joodse tradities belangrijke bronnen voor *empowerment* kunnen zijn, voor vrouwen, mannen en LHBTI-mensen,

ondanks de overwegend androcentrische verhalen en beelden.

Ten slotte

In mijn bijdrage heb ik voor de geestelijke verzorging een kritisch-theoretisch perspectief geschetst aan de hand van beschrijvingen van pastoraat in justitiële inrichtingen en van mijn eigen verhaal als pastor. Daarmee heb ik meer vragen met betrekking tot de rol van gender in het pastoraat opgeworpen dan beantwoord. Vanuit de alledaagse werkelijkheid van penitentiaire inrichtingen, waar in het ene gebouw mannen worden vastgezet en in het andere vrouwen, komen deze vragen die de geestelijke verzorging als geheel aangaan pregnant naar voren. Twee dingen vallen duidelijk op:

1. De opdeling van mensen in twee 'soorten': mannen en vrouwen, met een veronderstelde eigen aard, en bij de sekse horende wijze van gedragen en reageren. Deze binaire benadering met als risico stereotypering, gaat voorbij aan het feit dat de verschillen op allerlei gebied tussen vrouwen onderling en tussen mannen onderling veel groter zijn dan tussen vrouwen en mannen (Ten Broeke, 2010; Fine, 2011, 2017).
2. De androcentrische benadering, waarin 'mannen' de norm zijn en 'vrouwen' de 'ander'. Meer nog dan in de samenleving zijn in de bajeswereld mannen de norm en vrouwen 'de ander'. Een wereld waar de verbinding van mannen met geweld als min of meer vanzelfsprekend wordt beschouwd en vrouwelijke geweldplegers dubbel worden gestigmatiseerd: als afwijkend van de gangbare ideeën over vrouwelijkheid én als vrouw met een detentieverhaal.

In deze context – maar niet alleen hier – dient de pastor zich allereerst bewust te zijn van het eigen genderverhaal. Pas dan kan zij/hij als *change agent* (Heitink, 1977, p. 311) behulpzaam zijn bij de reconstructie van de levensloop van de pastorant en een bijdrage leveren aan herdefiniëring van genderrollen. De door Miller-McLemore geïntroduceerde begrippen *resisting*, *empowering*, *nurturing and liberating* kunnen daarbij richtinggevend zijn. Zij kunnen pastoranten en pastores de kracht geven om zichzelf en hun pastoranten te

bevrijden uit de beklemming van binaire tegenstellingen.

Is hiermee alles gezegd over 'gender en pastoraat'? Nee, vanzelfsprekend niet. Het is een veelgelaagd onderwerp, dat te weinig aandacht krijgt – niet alleen in het *justitiepastoraat*. Die 'andere manier van spreken over God' waar Graham het over heeft: wat betekent die concreet? Niet meer spreken over een Vader-God maar God ook Moeder noemen? Niet over de transcendentie, maar vooral over de immanentie van God spreken? Houdt gendersensitief zijn ook in dat we bij de uitleg van een Bijbelverhaal een feministisch perspectief bieden?

Van harte hoop ik dat deze en andere vragen met betrekking tot gender en pastoraat niet alleen in dit themanummer van TGV maar telkens weer ter sprake zullen komen.

Hanneke van der Sluis-van der Korst is emeritus justitiepredikante; hannekevdkorst@planet.nl

Literatuur

Beauvoir, S. de (1965, 1968). *De Tweede Sekse*. Twee delen. Utrecht: Erven Bijleveld (oorspronkelijk gepubliceerd in 1948).

Bons-Storm, M. (1991). *Pastoraat buiten de muur van het vaderhuis*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.

Bons-Storm, M. (1996). *The Incredible Woman. Listening to women's silences in pastoral care and counseling*. Nashville: Abingdon Press.

Broeke, A. ten (2010). *Het idee M/V. Ontmaskering van een hardnekkig denkbeeld*. Amsterdam: Maven Publishing B.V.

Butler, J. (2000). *Genderturbulentie*. Amsterdam: Boom/Parrèsia.

Clebsch, W. & Jaekle, C. (1964). *Pastoral Care in Historical Perspective*. North Vale, N.J.: Jason Aronson.

Fine, C. (2010). *Delusions of Gender. The real science behind sex difference*. London: Icon Books.

Ganzevoort, R., & Visser, J. (2007). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Zoetermeer: Meinema.

Graham, E.L. (2002). *Transforming Practice. Pastoral Theology in an Age of Uncertainty*. Eugene, Oregon: Wipf and Stock.

Heitink, G. (1977). *Pastoraat als hulpverlening. Inleiding in de pastorale theologie en psychologie*. Kampen: Kok.

Iersel, A.H.M. van, Eerbeek, J.D.W., & Bijkerk, R.P.F. (red.) (2009). *Handboek Justitiepastoraat. Context, Theologie en Praktijk van het Protestants en Rooms-Katholiek Justitiepastoraat*. Budel: Damon.

Korst, H. van der (2016). Dealende dames en jattende jongens. Een gender theoretische bijdrage aan het discours van het justitiepastoraat. In T.W.A. de Wit, R.J. de Vries, N. den Toom (red.), *Koordansens. Ethische vragen in justitiële inrichtingen*, pp. 87-111. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Miller-McLemore, B.J. (2012). *Christian Theology in Practice. Discovering a Discipline*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.

Morton, N. (1985). *The Journey is Home*. Boston: Beacon Press.

Sjoberg, L. (2016). *Women as wartime rapists. Beyond sensation and stereotyping*. New York: New York University Press.

Velema, A. (2005). Pastoraat en Transcendentie. Interview met prof. dr. R. R. Ganzevoort. *Kernvraag* 133, 49-58.

Noten

1. Uit: Esther Naomi Perquin, *Celinspecties*. Van Oorschot, Amsterdam 2012.
2. Ik baseer mij in deze bijdrage op het pastoraaltheologisch vertoog van het Rooms-Katholiek en Protestants Pastoraat in de Inrichtingen van Justitie.
3. Geciteerd in: Ganzevoort en Visser (2007, p. 399): 'De pastor treedt het pastoraat binnen met een aantal expliciete en impliciete beelden van anderen, van zichzelf en van zijn pastorale rol. Deze beelden en concepten zijn deels bepaald door de individuele levensgeschiedenis, het milieu en karakter van de pastor, deels door zijn theologische studie.[...] De ervaring en bezinning op de ervaring noodzaken ons deze beelden en concepten tijdens onze pastorale loopbaan te herzien of zelfs door andere te vervangen.'
4. Voor een uitgebreide gendertheoretische analyse van het onderwerp 'vrouwen en (seksueel) geweld', zie bijvoorbeeld: Sjoberg (2016). Zij zegt onder andere: 'I argue that gender analysis is crucial to understanding the occurrence of, meaning of and representations of women's sexual violence' (p. 23).